

Beata M. Parysiewicz

Katolicki Uniwersytet Lubelski

PEDAGOGIKA W KSZTAŁCENIU PRACOWNIKÓW SOCJALNYCH I ASYSTENTÓW RODZINY

Abstract

Pedagogy in the training of social workers and family assistants

The article presents the content of pedagogical education across three stages of social workers and family assistants training: bachelor studies (job title), master's studies and continuing education programs, justifying the necessity of pedagogy in an education process. The article consists of the disciplines of pedagogy ascribed to each stage of education and the justification of their importance for a solid and effective aid process in the light of principles and standards of social work and family assistance.

Key words: social work, family assistance, education, disciplines of pedagogy

Wprowadzenie

Miejsce i znaczenie pedagogiki w pracy socjalnej i asystenturze rodziny jest zagadnieniem podejmowanym i rozważanym w kontekście modelu pracy socjalnej i asystentury rodziny (Marynowicz-Hetka 1998; Łangowska 2010; Kanios 2014) oraz na poziomie kompetencji zawodowych pracowników (Dewe 1998; Krasiejko 2010).

Modele pracy socjalnej i asystentury rodziny we współczesnej Polsce opierają się najczęściej na liberalnym paradygmacie życia społecznego (Jasiecki 2003). Przyjęcie liberalnej koncepcji życia społecznego implikuje stosowanie odpowiadających jej koncepcji działań w obszarze nauk społecznych (Gerrits, Vlaar 2012; Bąbska, Dudkiewicz, Jordan, Kaźmierczak, Kozdrowicz, Mendel, Popłońska-Kowalska, Rymśa, Skrzypczak 2014; Kaźmierczak, Bąbska, Jordan, Dudkiewicz, Mendel, Popłońska-Kowalska 2014), które odwołują się do stosownych dla niej paradygmatów uprawiania nauki (Niżnik 1979; Jodkowski 1990).

Inspirowane liberalnym paradygmatem życia społecznego powstają nowe teorie w obrębie nauk społecznych (Jodkowski 1984; 1990), takich jak socjologia, psychologia (Zimbardo 1999), pedagogika (Duraj-Nowakowa 2010; Śliwerski 2015) czy andragogika (Malewski 1998), które wpływają na kształt i rozumienie pracy socjalnej oraz asystentury rodziny. Nie podejmuję z nimi dyskusji czy polemiki, moim celem jest wskazanie miejsca wiedzy pedagogicznej w kształceniu pracowników socjalnych i asystentów rodziny.

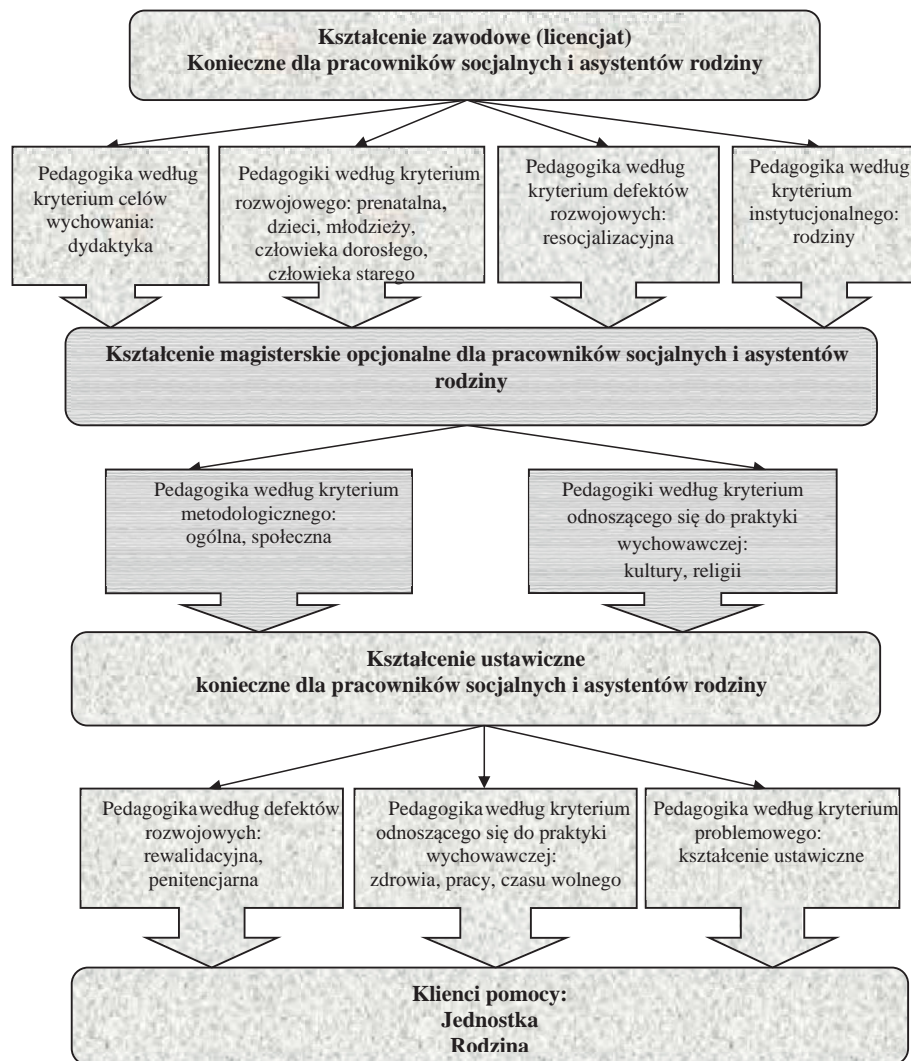
Pedagogika jest konieczna do prawidłowego przebiegu procesu pomocowego w obu zawodach, stanowiąc dla nich wiedzę uzupełniającą, pomocniczą. W artykule przedstawiłam propozycję treści kształcenia pedagogicznego dla kierunków nauki o rodzinie i praca socjalna, traktując ją jako zaproszenie do dialogu naukowego dotyczącego tego tematu.

Jacek Piekarski (1998), analizując kwestię relacji między pedagogiką społeczną a pracą socjalną, uważa, że obie dziedziny pozostają ze sobą w ścisłym związku, a różnią się perspektywą formułowania problemów, przy czym zastrzega, że jego stanowisko nie ma charakteru ostatecznego. Podzielałam powyższe stanowisko, uznając jednocześnie, że praca socjalna i asystentura rodziny wymagają pomocy nie tylko pedagogiki społecznej, gdyż ich zapotrzebowanie na wiedzę pedagogiczną jest szersze. Uważam jednocześnie, że pedagogika nie jest jedyną nauką potrzebną w omawianych zawodach, ponieważ ona sama potrzebuje nauk pomocniczych w określaniu takich kwestii, jak: charakterystyka osobowościowych uwarunkowań procesu wychowania, definiowanie osobowości dojrzałej (psychologia), ujęcie wychowania jako faktu społecznego i rola instytucji w procesie wychowania (socjologia), organizacja skutecznej pomocy (prakseologia). Katalog nauk pomocniczych może być tu znacząco poszerzany, a wskazanie na wyżej wymienione nauki wynika ze szczególnej roli, jaką odgrywają one zarówno w pedagogice, jak i w pracy socjalnej i asystenturze rodziny.

Podsumowując, ze względu na psychosocjalny – uwzględniający związek między stanem psychicznym człowieka i jego relacjami społecznymi (Marcelli 2013) oraz psychopedagogiczny (uwzględniający związek między stanem psychicznym człowieka a edukacją i wychowaniem) charakter pracy socjalnej i asystentury rodziny potrzebują one wiedzy pedagogicznej do określenia, czy jednostka lub rodzina mieszczą się w przyjętym przez nie standardzie opiekuńczo-wychowawczym oraz jakie są wychowawcze uwarunkowania dla przyjęcia i realizacji naprawczego planu w odniesieniu do jednostki czy rodziny (Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej 2013; Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, 2014).

Miejsce i dyscypliny pedagogiki w kształceniu pracowników socjalnych i asystentów rodziny

Jak zauważono wyżej, pracownik socjalny i asystent rodziny powinien posiadać rozległą i pogłębioną wiedzę pedagogiczną (Klimek-Mirosław 2010). Należy w tym miejscu sformułować pytanie, na których etapach edukacji pracownika socjalnego i asystenta rodziny należy prezentować treści pedagogiczne oraz jakie powinny to być treści (Mroczek 2010). Kwestię tę przedstawię na poniższym schemacie:

Schemat 1. Miejsce i dyscypliny pedagogiki w kształceniu uniwersyteckim pracowników socjalnych i asystentów rodziny

Źródło: Opracowanie własne.

Podstawowe w Polsce – według ustawowo określonego dla zawodu asystenta rodziny i pracownika socjalnego – wykształcenie, można zdobywać w systemie kształcenia uniwersyteckiego lub pozauniwersyteckiego. Rozważając przydatność wiedzy pedagogicznej dla takiego kształcenia, przyjęłam kryteria podziału pedagogiki według Stanisława Kawuli (1988) i Ewy Syrek (1997), stosując go do kolejnych dyscyplin, niewymienionych przez oboje autorów: (1) kryterium celów działalności wychowawczej: dydaktyka i teoria wychowania; (2) kryterium metodologiczne: pedagogika ogólna i społeczna;

(3) kryterium instytucjonalne, na przykład pedagogika zakładu pracy, przedszkolna, rodziny; (4) kryterium rozwojowe: pedagogika według etapów (okresów) życia ludzkiego: pedagogika prenatalna, dzieci, młodzieży, człowieka dorosłego, ludzi starych; (5) kryterium defektów rozwojowych, na przykład pedagogika specjalna, resocjalizacyjna, penitencyjna; (6) kryterium odnoszące się do praktyki wychowawczej w różnych dziedzinach życia, na przykład pedagogika zdrowia, pracy, sportu, religii, kultury; (7) kryterium problemowe, na przykład polityka oświatowa, kształcenie ustawiczne. Należy tu zauważyć, że w pedagogice stosuje się też inne kryteria podziału dyscyplin pedagogicznych (Nowak 1999).

Kształcenie uniwersyteckie na wymienionych kierunkach ma postać studiów dwustopniowych, należy więc dokonać podziału treści pedagogicznych, uznając, że mają one dla tych kierunków charakter uzupełniający. Rozstrzygającym kryterium podziału treści jest ich przydatność w wykonywanym przez absolwenta zawodzie, która wyraża się w stawianych przed pracownikiem zadaniach. Do najważniejszych, określonych przez ustawodawcę zadań pracowników socjalnych, należą: pomoc w zakresie rozwiązywania problemów życiowych podopiecznych, organizacja pomocy rzeczowej finansowej, medycznej, psychologicznej, prawnej itp. dla podopiecznego, diagnoza sytuacji jednostki i rodziny w celu podjęcia procesu pomocowego, przeciwdziałanie patologiom społecznym, inspirowanie działań samopomocowych, organizowanie współpracy między instytucjami świadczącymi pomoc (Dz.U. z 2009 r. Nr 175, poz. 1362 z późn. zm).

Do głównych zadań asystentury zalicza się profilaktykę realizowaną przez:

1. działania edukacyjne – w tym: nabywanie umiejętności zarządzania własnymi budżetami domowymi oraz uzyskiwanymi dochodami, zagospodarowanie czasu wolnego, planowanie zajęć w rodzinie, a także naukę substytucji rodziny w opiece nad osobami starszymi, chorymi i uzależnionymi oraz profilaktykę przemocy w rodzinie i uzależnień; 2. poradnictwo w tym: doradztwo rodzinne, prawne, socjalne, finansowe, szczególnie dla osób i rodzin zadłużonych, a korzystających ze świadczeń pomocy społecznej, oraz poradnictwo w zakresie uzyskiwania gotowości do oddziaływań publicznych służb zatrudnienia; 3. animowanie i motywowanie do współdziałania w lokalnym środowisku społecznym, tworzenia własnych i sąsiedzkich grup samopomocy, a także wsparcie w celu obywatelskie go samoorganizowania (Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej 2014: 9–10).

Wymienione wyżej zadania określają sposób przypisania treści pedagogicznych do poziomu kształcenia oraz ich zakres. W związku z tym przewidziano:

I stopień studiów – nauki o rodzinie, praca socjalna:

1. Pedagogika według kryterium celów wychowania: dydaktyka;
2. Pedagogiki według kryterium rozwojowego: prenatalna, dzieci, młodzieży, człowieka dorosłego, starego;
3. Pedagogika według kryterium defektów rozwojowych: resocjalizacyjna;
4. Pedagogika według kryterium instytucjonalnego: rodziny.

II stopień studiów – nauki o rodzinie, praca socjalna:

1. Pedagogika według kryterium metodologicznego: ogólna, społeczna;

2. Pedagogiki według kryterium odnoszącego się do praktyki wychowawczej: kultury, religii.

III. Kształcenie ustawiczne:

1. Pedagogiki według defektów rozwojowych: rewalidacyjna, penitencjarna;
2. Pedagogiki według kryterium odnoszącego się do praktyki wychowawczej: zdrowia, pracy, czasu wolnego;
3. Pedagogika według kryterium problemowego: kształcenie ustawiczne.

Obecnie omówię przydatność wymienionych wyżej dyscyplin pedagogicznych dla zawodu pracownika socjalnego i asystenta rodziny.

Celem wprowadzenia dydaktyki na pierwszym poziomie kształcenia jest dostarczenie studentowi wiedzy na temat procesu uczenia się, jego skuteczności, metod, przebiegu i uwarunkowań. Dydaktyka ma pomagać mu w organizacji procesu własnego kształcenia, co jest istotne w kształceniu ustawicznym i samokształceniu. Dydaktyka wskazuje też na metody wpływu na wychowanka oraz błędy w tym zakresie, co jest przydatne w pracy socjalnej i asystenturze rodziny, szczególnie dla pedagogizacji rodziców, jak też w zakresie pomocy w samorozwoju i samowychowaniu osób dorosłych i starych. Umiejętnie stosowane przez pracowników socjalnych i asystentów rodziny metody i środki wychowawcze prowadzą do upodmiotowienia klienta, który dzięki nim osiąga większą dojrzałość osobową i społeczną.

Pedagogika zajmująca się wychowaniem opartym na kryteriach rozwojowych dostarcza pracownikom socjalnym i asystentom rodziny wiedzy na temat możliwości wychowawczych w osiągnięciu dojrzałości osoby odniesionej do kryterium wieku podopiecznego, charakteryzuje specyfikę wychowania na danym etapie rozwoju człowieka, jego uwarunkowania i potencjał. Umożliwia ona pracownikowi socjalnemu i asystentowi rodziny indywidualne podejście do klienta, zrozumienie go i adekwatne do jego etapu rozwojowego działanie wychowawcze oraz nawiązanie właściwego stosunku pedagogicznego. Ta ostatnia kwestia ma istotne znaczenie, ponieważ dla wielu klientów pracy socjalnej i asystentury rodziny relacja z pracownikiem socjalnym, czy asystentem rodziny powinna być narzędziem pozytywnej zmiany dotychczasowego, niesatysfakcjonującego stylu życia oraz wzorcem prawidłowej komunikacji międzyludzkiej, którego brakuje klientowi w jego środowisku życia, co stanowi często jedną z ważniejszych barier w rozwiązywaniu jego problemów życiowych (Grzebiak, Tryjarska 1995; Jasnoch 2012). Ten aspekt może być też rozpatrywany w aspekcie poradnictwa i poradnictwa specjalistycznego, ważnego elementu pracy socjalnej (Długi 2010).

Dzięki wiedzy pedagogicznej, opartej na kryterium rozwojowym pracownik socjalny i asystent rodziny może działać kreatywnie, wykraczając poza prostą reakcję na zastaną sytuację. Możliwe jest dla niego planowanie i rozumne współdziałanie z klientem w celu polepszenia jego dobrostanu, ponieważ pracownik zna prawidłowości rozwoju i wychowania charakterystyczne dla każdego etapu rozwoju podopiecznych oraz wie, do jakiego etapu rozwoju może klienta doprowadzić. Wiedza pedagogiczna pozwala mu adekwatnie oceniać możliwości podopiecznego, co umożliwia uniknięcie działań – z punktu widzenia rozwoju i wychowania klienta – przedwczesnych lub spóźnionych,

a w związku z tym generujących dla niego dodatkowe cierpienie. Takie rozeznanie, oparte na znajomości całego cyklu życia człowieka, jest też podstawą funkcjonalnej profilaktyki, ponieważ pozwala ono przewidzieć odległe w czasie skutki występujących w danym czasie procesów.

Pedagogika rodziny dostarcza pracownikowi socjalnemu i asystentowi rodziny wiedzy na temat uwarunkowań i kierunków prawidłowej opieki i wychowania w rodzinie, przez rodzinę i do rodziny, ze szczególnym uwzględnieniem działań rodzicielskich wobec dzieci i młodzieży, które nie posiadają jeszcze samodzielności życiowej (Kawula, Brągiel, Janke 1998; Homplewicz 2000; Wilk 2002). Pedagogika rodziny zapoznaje też pracowników socjalnych i asystentów rodziny z kierunkami wychowania w rodzinie, co powinno stanowić podstawę ich działania kompensacyjnego wobec podopiecznych. Ten obszar wiedzy powinien być stale wykorzystywany w pracy socjalnej i asystenturze rodziny, które mierzą się z zaniedbaniem, dysfunkcją i patologią w rodzinie (Cziczowska-Giedziuń 2010).

Wiedza z zakresu pedagogiki rodziny ma dla pracowników socjalnych i asystentów rodziny fundamentalny charakter ze względu na miejsce rodziny w procesie rozwoju i dojrzewania człowieka. Na etapie socjalizacji pierwotnej funkcjonalna rodzina warunkuje prawidłowość procesu opiekuńczo-wychowawczego wobec dziecka, w związku z tym uznaje się rodzinę za najsilniejszy czynnik w profilaktyce patologii społecznych (Parysiewicz 2012). Działania pracowników socjalnych i asystentów rodziny wobec nieletnich podopiecznych powinny więc zmierzać przede wszystkim w kierunku wzmocnienia rodziny i jej funkcjonalności. Działania prorodzinne państwa powinny mieć także priorytetowy charakter, ponieważ im więcej funkcjonalnych rodzin, tym mniejsze zapotrzebowanie na pracę socjalną i asystenturę rodziny.

Pedagogika resocjalizacyjna podejmuje kwestię nieprzystosowania społecznego, wyrażającego się w wadliwym odgrywaniu przez jednostkę ról życiowych i społecznych, czego przyczyną upatruje się w nieprawidłowo przebiegającym procesie socjalizacji pierwotnej i wychowania (Konopczyński 2014). Celem pedagogiki resocjalizacyjnej jest

(...) doprowadzenie do stanu poprawnego przystosowania społecznego jednostki, a następnie – ukształtowania takich cech jej zachowania i osobowości, które będą jej gwarantować optymalne uspołecznienie i twórcze funkcjonowanie w społeczeństwie, którego normy i wartości (standardy aksjologiczne) będzie respektować ze względu na – zaistniały w toku oddziaływania resocjalizującego – proces internalizacji wartości i norm prowadzący do przyswojenia ideałów i wzorców zbliżonych do ideału czy tzw. normy w sensie psychologiczno-społecznym (Pytko 2005: 10).

Celem pedagogiki resocjalizacyjnej jest więc odwrócenie efektów pierwotnej socjalizacji i wadliwego wychowania, najczęściej o rodzinnym charakterze. Pedagogika resocjalizacyjna, podobnie jak pedagogika rodziny, ma podstawowe znaczenie w pracy asystenta rodziny i pracownika socjalnego. Stanowi ona ważny element diagnozy podopiecznego i jego środowiska życia. Dzięki niej podopieczny może powrócić do życia rodzinnego i społecznego w satysfakcjonujący dla niego i jego otoczenia sposób oraz – co bardzo

istotne – utrzymać nowy, społecznie akceptowany, styl życia. Efektywne wykorzystanie wiedzy z pedagogiki resocjalizacyjnej uwalnia potencjał społeczny, ponieważ zdejmując ze społeczeństwa obowiązek opieki nad osobą, która zmienia status klienta opieki społecznej na status osoby autonomicznej i samodzielnej.

Podsumowując, wiedza pedagogiczna w kształceniu zawodowym powinna dostarczyć pracownikowi wyczerpującego zasobu informacji na temat tego, jak powinno wyglądać działanie wobec indywidualnego klienta i/lub rodziny. Odpowiada na pytania: jakie są możliwości rozwoju i wychowania jednostki; rozwoju i wychowania w rodzinie, przez rodzinę i do rodziny; jakie są uwarunkowania środowiskowe tych procesów; jakie są dla nich ograniczenia; jakie bariery występują w działaniach wychowawczych na rzecz określonego klienta. Wiedza ta nie tylko dostarcza uporządkowanych informacji, jest także koniecznym przewodnikiem w ewaluacji działań pracownika (Ornacka 2012), które należy oceniać nie tylko w perspektywie bliskich, ale i odległych skutków zmian w życiu klienta. Pedagogika pozwala przewidzieć – do pewnego stopnia – jakie są perspektywy i trudności w relacji z klientem w przyszłości, ponieważ w ramach pedagogiki uzyskujemy odpowiedź na pytanie, co, kiedy i jak robić, aby uzyskać założone przez ideał wychowawczy cele.

Ocena pracownika wskazuje także, w jakim stopniu respektuje i realizuje on wartości wyrażające się w zasadach stanowiących standard we współpracy z klientem, do których zalicza się: (1) zasadę akceptacji podopiecznego; (2) zasadę indywidualizacji; (3) zasadę poufności; (4) zasadę prawa do samostanowienia; (5) zasadę współodpowiedzialności za zmiany; (6) zasadę solidarności; (7) zasadę wzmacniania możliwości i kompetencji klienta; (8) zasadę udostępniania zasobów; (9) zasadę neutralności; (10) zasadę obiektywizmu (nieoceniania); (11) zasadę dobra rodziny i poszczególnych jej członków (Szarfenberg 2012). Pedagogika, poprzez dostarczoną wiedzę, pomaga w realizacji wszystkich wymienionych standardów, a bez niej realizacja standardów jest powierzchowna lub iluzoryczna.

Poziom studiów magisterskich nie jest konieczny do wykonywania zawodu pracownika socjalnego i asystenta rodziny, ale może dać uprawnienia osobom, których kształcenie na I stopniu nie dało takich uprawnień. Z tego powodu kształcenie ma tu podwójny cel: (1) poszerza i pogłębia wiedzę I stopnia, stanowiąc fundament pracy naukowej; (2) dostarcza kwantum wiedzy niezbędnej w pracy socjalnej i asystenturze rodziny. Na II stopniu kształcenia nauk o rodzinie i pracy socjalnej zaproponowano pedagogikę: ogólną, społeczną, kultury i religii.

Celem wprowadzenia pedagogiki ogólnej jest dostarczenie studentom wiedzy na temat: (1) filozoficznych, antropologicznych i aksjologicznych podstaw wychowania; (2) paradygmatów, na których pedagogika buduje swoje twierdzenia; (3) strategii i metod badań pedagogicznych; (4) ideałów i celów wychowania; (5) społecznych funkcji pedagogiki; (6) systemów wychowania (Muszyński 1970; Kunowski 1993; Nowak 1999). Wiedza z pedagogiki ogólnej umożliwia studentowi uchwycenie zależności między sytuacją jednostki a społeczeństwem, perspektywami, jakie społeczeństwo otwiera przed jednostką, oraz umożliwia zrozumienie zmian o charakterze systemowym.

Pedagogika społeczna podejmuje problem środowiskowych uwarunkowań procesu wychowania, czyli wpływ społecznego kontekstu na rozwój jednostki (Sztompka 2000). Uważa się, że kontekst ma hierarchiczną strukturę, w skład której wchodzi: (1) mikrokontekst mający wymiar lokalny; (2) mezokontekst, czyli instytucje; oraz (3) makrokontekst, czyli relacje społeczne (Bielecka-Prus 2012). Zrozumienie przez pracownika socjalnego i asystenta rodziny wpływu kontekstu społecznego na rozwój jednostki ma istotne znaczenie w procesie przywracania jej pełnej autonomii w życiu społecznym, która wyraża się w:

1. intelektualnej zdolności określania swoich celów i wspólnych przekonań odnoszących się do formowania życia społecznego; 2. wystarczającej pewności swoich racji, aby działać i uczestniczyć w formowaniu życia społecznego; 3. faktycznym i systematycznym określaniu swoich celów i przekonań, komunikowaniu tego innym aktorom; 4. identyfikowaniu się z określonymi działaniami; 5. zdolności rozumienia ograniczeń determinujących powodzenie własnych działań; 6. zdolność do wzięcia odpowiedzialności za swoje działania oraz w profilaktyce patologii społecznych (Hausner 2013: 27–28).

Pedagogika społeczna pozwala pracownikowi zrozumieć pośredni, instytucjonalny wpływ na sytuację życiową podopiecznego, ale też wpływ jednostki na społeczeństwo. Pedagogika społeczna kładzie nacisk na ramy wychowania jednostki i grupy, wskazując normy moralne, za pomocą których dążą one do założonych przez siebie celów (Goffman 2008), co jest istotne w pracy z osobami przekraczającymi społecznie i moralnie akceptowane reguły zachowania.

Pedagogika kultury, analogicznie do pedagogiki społecznej, bada wpływ kontekstu kulturowego na proces rozwoju i sytuację życiową jednostki (Gajda 2006; Jankowski 2006). Analizuje wpływ języka, sztuki, etyki, patriotyzmu itd., czyli dziedzictwa materialnego i niematerialnego na rozwój jednostek, który dokonuje się przez dzielenie tych samych wartości (Bobrowicz 2009).

Pedagogika religii obejmuje problematykę „praktyki i teorii szeroko pojętych procesów edukacji i socjalizacji religijnej” (Milerski 2005: 261; Marek 2013), z uwzględnieniem konfesji religijnych podopiecznych. Temat ten jest istotny, ponieważ większość Polaków deklaruje przynależność religijną. Dla tych osób religia jest istotnym źródłem wsparcia, stąd wiedza na temat edukacji i wychowania religijnego może być przydatna dla pracowników socjalnych i asystentów rodziny.

W ustawicznym kształceniu pedagogicznym należy uwzględniać kwestie związane ze specyfiką działania danej instytucji pomocowej, co wyraża się w propozycjach następujących dziedzin pedagogiki: czasu wolnego, rewalidacyjna, rehabilitacyjna, zdrowia, pracy, penitencjarna. Oczywiście mogą pojawić się w tym kształceniu jeszcze inne propozycje, istotne z punktu widzenia działania danej placówki, w więc lista dziedzin nie tylko może, ale powinna być aktualizowana i uzupełniana.

Pedagogika czasu wolnego służy wypracowaniu przez jednostki i rodziny korzystnych rozwojowo i społecznie wzorców gospodarowania czasem wolnym, co jest ważne nie tylko

dla rodzin wydolnych opiekuńczo-wychowawczo, ale także w sytuacji trudnej, na przykład bezrobocia, choroby czy inwalidztwa (Orłowska 2007; Orłowska, Grzejszczak 2011). Pomoc w tym zakresie służy nie tylko doraźnej poprawie jakości życia podopiecznych, może być dla nich źródłem nowych, pozytywnych perspektyw życiowych oraz staje się istotnym elementem międzypokoleniowego przekazu wartości.

Pedagogika rewalidacyjna/rehabilitacyjna obejmuje problematykę usprawniania osób niepełnosprawnych (Morcinek 2010), co dla pracowników socjalnych/asystentów rodziny jest ważne nie tylko z punktu widzenia usług świadczonych podopiecznym, ale także z perspektywy tworzenia profesjonalnych relacji, które mogą być istotnym narzędziem zmiany sytuacji życiowej klienta. Pedagogika rewalidacyjna dostarcza także wiedzy na temat organizowania właściwego dla niepełnosprawnego podopiecznego środowiska życia i pracy (Dykcik 2003).

Pedagogika zdrowia „(...) stanowi teoretyczną podstawę wychowania zdrowotnego. Głównym jej zadaniem jest wypracowanie formuły kooperacji pedagogiki z medycyną, a następnie przekładanie kategorii medycznych na kategorie pedagogiczne” (Syrek 1997: 23–35). Jej celem jest edukacja zdrowotna i promocja zdrowia wśród podopiecznych (Borzucka-Sitkiewicz 2006). Ten dział pedagogiki prezentuje problemy zdrowotne w kategoriach problemów społecznych, na przykład otyłości, anoreksji, bulimii, niktynizmu, alkoholizmu. Oczywiście nie jest rolą pracownika socjalnego czy asystenta rodziny działalność przypisana służbie zdrowia, ale wiedza w zakresie zdrowia jednostki i rodziny jest ważna na poziomie diagnozy i profilaktyki.

Praca socjalna i asystentura rodziny może wykorzystywać wszystkie obszary pedagogiki pracy, ja chcę wskazać szczególnie na: (1) teorię wychowania przez pracę, do pracy i w procesie pracy; (2) teorię kształcenia zawodowego; (3) teorię kwalifikacji i kompetencji zawodowych; (4) teorię kształcenia ustawicznego dorosłych (szczególnie w okresie ich aktywności zawodowej); (5) teorię orientacji, poradnictwa i doradztwa zawodowego; (6) teorię kariery zawodowej (Bednarski, Figurski 2013; Wenta 2013; Wiatrowski 2013; Wójcicki 2013). Wymienione obszary pedagogiki pracy bezpośrednio dotyczą zagadnień będących zadaniami pracy socjalnej i asystentury rodziny w odniesieniu do bezrobotnych klientów i ich rodzin.

Pedagogika penitencjarna jest to subdyscyplina pedagogiki specjalnej, odnosząca się do osób niedobrowolnie pozbawionych lub mających ograniczenie wolności (Szczepaniak 2011). Dostarcza ona wiedzy na temat różnych możliwości powrotu osadzonych do życia społecznego oraz działań profilaktycznych w tym zakresie (Regionalny Ośrodek Pomocy Społecznej w Krakowie 2005). Należy tu podkreślić, że możliwość trwałego powrotu klienta do społeczeństwa musi mieć także wymiar wychowawczy, obejmujący jego środowisko życia.

Jak wspominałam wcześniej, dziedziny pedagogiki zaproponowane w kształceniu permanentnym nie wyczerpują katalogu możliwości, a ich wybór zależy od zadań danej placówki i generowanych przez nią potrzeb.

Zakończenie

Zaprezentowane powyżej treści pozwalają zrozumieć doniosłość pedagogiki w kształceniu i pracy asystentów rodziny i pracowników socjalnych. Pedagogika jest tu nauką pomocniczą, pomagającą zidentyfikować, nazwać, zrozumieć i rozwiązywać problemy klientów pracy socjalnej i asystentów rodziny. Ze względu na złożoność pracy w obu zawodach należy zagadnienia pedagogiczne uwzględnić nie tylko w programie kształcenia uniwersyteckiego, ale także w kształceniu ustawicznym, w formie szkoleń, warsztatów czy studiów podyplomowych. Można też dostrzec pewną trudność w ujmowaniu tych zagadnień w całości kształcenia w obu zawodach: pedagogika tworzy całościową mapę wiedzy potrzebną w udzielaniu różnorodnej pomocy, może więc wydawać się nazbyt ogólna i odległa od problemów, które są udziałem pracowników socjalnych i asystentów rodziny. Jej brak skutkuje jednak zawsze doraźnością działania, co nie pozwala klientom pomocy społecznej uzyskać życiowej samodzielności, która jest finalnym rezultatem działania pracownika socjalnego i asystenta rodziny. Wiedza pedagogiczna jest więc użyteczna w upodmiotowieniu klienta, pomaga mu w podjęciu roli aktywnego członka życia społeczno-kulturalnego, zdolnego do korzystnego z wychowawczego punktu widzenia i przyjętego przez klienta ideału wychowania kierowania własnym życiem i życiem osób od niego zależnych.

Pedagogika zawiera także koncepcje rozwoju człowieka z jego ideałem wychowawczym, realizującym określony model człowieka, które muszą być przemyślane przez pracownika socjalnego i asystenta rodziny, w celu zrozumienia faktu, że niektóre teorie rozwoju i wychowania mają inną wartość, ponieważ nie wszystkie aspirują do oparcia się na obserwowalnych faktach, w związku z czym prowadzą do nieetycznych eksperymentów na tkance społecznej, stając się źródłem dramatów jednostek i całych grup społecznych.

Wiedza pedagogiczna jest też użyteczna z punktu widzenia kariery zawodowej pracownika socjalnego i asystenta rodziny. Dając im pogłębione rozumienie zawodowych problemów, chroni ich przed frustracją, zniechęceniem, zapobiega więc z jednej strony wypaleniu zawodowemu, a z drugiej strony – pokusie bycia demiurgiem dla podopiecznego i jego środowiska.

Na koniec – po przeglądzie literatury na temat pracy socjalnej i asystentury rodziny – stwierdzam jej małe zainteresowanie pedagogiką. Praca socjalna najczęściej zwraca się do socjologii, co znacząco osłabia możliwości zawodowe pracowników socjalnych i asystentów rodziny i może przekształcać proces pomocowy w technologię pracy socjalnej.

Bibliografia

Bąbska B., Dudkiewicz M., Jordan P., Kaźmierczak T., Kozdrowicz E., Mendel M., Popłońska-Kowalska M., Rymśza M., Skrzypczak B. (2014). *Ramowy model środowiskowej pracy socjalnej/organizowania społeczności lokalnej*. Stowarzyszenie Centrum Wspierania

- Aktywności Lokalnej CAL, Fundacja Instytut Spraw Publicznych, Warszawa, http://www.cal.org.pl/wp-content/uploads/2012/02/Ramowy_model_OSL.pdf (dostęp: 12.04.2016).
- Bednarski H., Figurski J. (2013). *Idea, organizacja i technologia modułowej, ustawicznej edukacji zawodowej*. „Edukacja Ustawiczna Dorosłych”, 1 (80): 30–42, http://www.edukacjaustawicznadoroslych.eu/download/2013/edu_1_2013.pdf (dostęp: 11.04.2016).
- Bielecka-Prus J. (2012). *Problem kontekstu w teoriach komunikowania społecznego*. „Studia Socjologiczne”, 1 (204): 19–37.
- Bobrowicz W. (red.) (2009). *Pedagogika i kultura. Pomiędzy teorią a praktyką*. Oficyna Wydawnicza Verba, Lublin.
- Borzucka-Sitkiewicz K. (2006). *Promocja zdrowia i edukacja zdrowotna. Przewodnik dla edukatorów zdrowia*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Czyczkowska-Giedziuń M. (2010). *Kształcenie pracowników socjalnych do pracy z rodziną*, w: A. Kanios, M. Czechowska-Bieluga (red.), *Praca socjalna. Kształcenie – działanie – konteksty*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków: 71–78.
- Dewe B. (1998). *Wiedza i umiejętności w pracy socjalnej*, w: E. Marynowicz-Hetka, J. Piekarski, D. Urbaniak-Zajęc (red.), *Pedagogika społeczna i praca socjalna. Przegląd stanowisk i komentarze*. Śląsk, Katowice: 95–102.
- Długi B. (2010). *Granica między poradnictwem w pracy socjalnej a poradnictwem specjalistycznym. Aspekt prawny i metodyczny*; http://www.wrzos.org.pl/projekt1.18/download/Ekspertyza_poradnictwo.pdf (dostęp: 7.04.2016).
- Duraj-Nowakowa K. (2010). *Podejścia/paradygmaty w dydaktyce metodologii pedagogiki*. „Forum Oświatowe”, 2 (43): 123–142; <http://forumoswiatowe.pl/index.php/czasopismo/article/viewFile/239/155> (dostęp: 10.02.2017).
- Dykcik W. (2003). *Pedagogika specjalna wobec aktualnych sytuacji i problemów życiowych osób niepełnosprawnych*. „Chowanna”, 2: 83–94; <http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Chowanna/Chowanna-r2003-t2/Chowanna-r2003-t2-s83-94/Chowanna-r2003-t2-s83-94.pdf> (dostęp: 7.04.2016).
- Gajda J. (2006). *Pedagogika kultury w zarysie*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Gerrits F., Vlaar P. (2012). *Profil kompetencji. Organizator społeczności lokalnych*; https://crzl.gov.pl/images/01-Biblioteka/Publikacje/Projekty_Pomocy_Spolecznej/Tworzenie_i_rozwijanie_standardow/Profil_Kompetencji.pdf (dostęp: 12.04.2016).
- Goffman E. (2008). *Zachowanie w miejscach publicznych*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Grzesiuk L., Tryjarska B. (1995). *Jak pomagać sobie, rodzinie i innym*. PWN, Warszawa.
- Hausner J. (2013). *Rozwój społeczno-gospodarczy*, w: J. Hausner, A. Karwińska, J. Purchla (red.), *Kultura a rozwój*. Narodowe Centrum Kultury, Warszawa: 21–38, http://nck.pl/media/2014-01-21/podrecznik_copy1.pdf (dostęp: 10.02.2017).
- Homplewicz J. (2000). *Pedagogika rodziny. Zarys wykładów na Podyplomowym Studium Rodzinnym*. Instytut Teologiczno-Pastoralny im. bł. bp. Józefa Sebastiana Pelczara, Rzeszów.
- Jankowski D. (2006). *Pedagogika kultury. Studia i koncepcja*. Impuls, Kraków.

- Jasiecki K. (2003). *Integracja Polski z Unią Europejską w perspektywie rozwoju społecznego*. „Studia Europejskie”, 2: 9–35; http://www.ce.uw.edu.pl/pliki/pw/2-2003_Jasiecki.pdf (dostęp: 10.02.2017).
- Jasnoch M. (2012). *Raport: Specjalistyczne poradnictwo rodzinne w Polsce*; <http://www.wrzos.org.pl> (dostęp: 12.04.2016).
- Jodkowski K. (1984). *Jak powstają teorie naukowe*. „Akcent” 1 (15): 154–164; [http://akcentpismo.pl/pliki/archiwum/1984_1\(15\).pdf](http://akcentpismo.pl/pliki/archiwum/1984_1(15).pdf) (dostęp: 10.02.2017).
- Jodkowski K. (1990). *Wspólnoty uczonych, paradygmaty i rewolucje naukowe*. Seria „Realizm. Racjonalność. Relatywizm”, 22. Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Kanios A. (2014). *Praca socjalna. Zagadnienia teoretyczne i metodyczne. Social work. Theoretical and methodological issue*. Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Kawula S. (1988). *Studia z pedagogiki społecznej*. Wydawnictwa Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Olsztyn.
- Kawula S., Brągiel J., Janke A.W. (1998). *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*. Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Każmierczak T., Bąbska B., Jordan P., Dudkiewicz M., Mendel M., Popłońska-Kowalska M. (2014). *Organizator społeczności lokalnej, refleksyjny praktyk*. Instytut Spraw Publicznych. Centrum Wspierania Aktywności Lokalnej CAL, Warszawa; http://www.osl.org.pl/wp-content/uploads/2014/11/Tryptyk-01_calosc-lekka.pdf (dostęp: 12.04.2016).
- Klimek-Mirosław K. (2010). *Pedagogiczny wymiar aktywności pracowników socjalnych*, w: A. Kanios, M. Czechowska-Bieluga (red.), *Praca socjalna. Kształcenie – działanie – konteksty*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków: 319–324.
- Koncepcja działań Policji w zakresie profilaktyki społecznej na lata 2015–2018*. Warszawa, 2015, l.dz. EM – 174/15; www.policja.pl (dostęp: 7.04.2016).
- Konopczyński M. (2014). *Pedagogika resocjalizacyjna. W stronę działań kreujących*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”; Pedagogium. Wyższa Szkoła Nauk Społecznych w Warszawie, Kraków.
- Kostkiewicz J. (2013). *Kierunki i koncepcje pedagogiki katolickiej w Polsce 1918–1939*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Krasiejko I. (2010). *Metodyka działania asystenta rodziny. Podejście skoncentrowane na rozwiązaniach w pracy socjalnej*. Śląsk, Katowice.
- Kunowski S. (1993). *Podstawy współczesnej pedagogiki*. Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa.
- Łangowska K. (2010). *Asystent rodziny jako nowa metoda pracy pomocy społecznej w Polsce*, w: M. Szpunar (red.), *Asystentura rodziny – nowatorska metoda pomocy społecznej w Polsce*. MOPS Gdynia, Uniwersytet Gdański, Gdynia: 9–30; http://www.rodzinablizejsiebie.pl/IMG/pdf/Asystentura_rodziny_-_nowatorska_metoda_pomocy_spolecznej_w_Polsce.pdf (dostęp: 18.03.2016).
- Malewski M. (1998). *Teorie andragogiczne. Metodologia teoretyczności dyscypliny naukowej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Marcelli D., Cohen D. (2012). *Psychopatologia wieku dziecięcego*, tłum. E. Bielańska, A. Gradziej, R. Mackiewicz. Wyd. pol. H. Jaklewicz (red.). Elsevier Urban & Partner, Wrocław.
- Marek Z. (2013). *Tożsamość pedagogiki religii*. „Pedagogia Christiana” 1 (31): 93–105; <http://dx.doi.org/10.12775/PCh.2013.005> (dostęp: 10.02.2017).

- Marynowicz-Hetka E. (1998). *Koncepcja pracy społecznej w polskiej tradycji pedagogiki społecznej*, w: E. Marynowicz-Hetka, J. Piekarski, D. Urbaniak-Zajęc (red.), *Pedagogika społeczna i praca socjalna. Przegląd stanowisk i komentarze*. Śląsk, Katowice: 133–142.
- Milerski B. (2005). *Pedagogika religii*, w: Z. Kwieciński, B. Śliwerski (red.), *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, T. 1. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.
- Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej (2013). *Założenia do zmian ustawy o pomocy społecznej*, Warszawa; http://federacja-ngo.pl/upload/file/Zalozenia_zmian_ustawy_MPiPS, (dostęp: 6.04.2016).
- Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej (2014). *Projekt założeń projektu ustawy o pomocy społecznej oraz niektórych innych ustaw. Wariant II*. Warszawa; https://www.google.pl/search?q=Projekt+za%C5%82o%C5%BCe%C5%84+projektu+ustawy+o+pomocy+spo%C5%82ecznej+oraz+niekt%C3%B3rych+innych+ustaw.+Wariant+II&ie=utf-8&oe=utf-8&gws_rd=cr&ei=ZOQQV8OAFMeF6QTcp7TwBA (dostęp: 7.04.2016).
- Morcinek U. (2010). *Pedagogika specjalna*. Szczecińska Szkoła Wyższa Collegium Balticum, Szczecin: 25–30; https://www.google.pl/search?q=Urszula+MorcinekPedagogika+specjalna&ie=utf-8&oe=utf-8&gws_rd=cr&ei=wCIIV4iJKsn7swH3hZPoBw (dostęp: 7.04.2016).
- Mroczek I.M. (2010). *Uniwersytecka oferta kształcenia pracowników socjalnych na terenie Lublina*, w: A. Kanios, M. Czechowska-Bieluga (red.), *Praca socjalna. Kształcenie – działanie – konteksty*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków: 79–89.
- Muszyński H. (1970). *Wstęp do metodologii pedagogiki*. PWN, Warszawa.
- Niżnik J. (1979). *Idea paradygmatu w naukach społecznych*. „Człowiek i Światopogląd”, 1: 143–150; http://rcin.org.pl/Content/49508/WA004_67584_Ucz316-1979-1_Niznik-Idea-paradygm_o.pdf (dostęp: 10.02.2017).
- Nowak M. (1999). *Podstawy pedagogiki otwartej*. Redakcja Wydawnictwo KUL, Lublin.
- Orłowska M. (2007). *Przymus bezczynności. Studium pedagogiczno-społeczne czasu wolnego bezrobotnych*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Orłowska M., Grzeszczak R. (red.) (2011). *Czas wolny niedoceniony instrument pracy socjalnej*. Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Warszawa.
- Ornacka K. (2012). *Procedura ewaluacyjna a standardy usług w pomocy społecznej: praca socjalna z rodziną dotkniętą zjawiskiem przemocy oraz interwencja kryzysowa w rodzinie dotkniętej zjawiskiem przemocy*; <http://www.wrzos.org.pl/projekt1.18/download/Ekspertyza%20ZE%20PwR.pdf> (dostęp: 8.04.2016).
- Parysiewicz B. (2012). *Znaczenie rodziny w przeciwdziałaniu patologiom społecznym*, w: U. Dudziak (red.), *Czas rodziny – czas nadziei*. Wydawnictwo KUL, Lublin: 131–149.
- Parysiewicz B. (2014). *Kultura materialna rodziny jako forma dialogu*. „Ateneum Kapłańskie”, 633: 310–321.
- Piekarski J. (1998). *Zamiast zakończenia. Uwagi o relacji pedagogika społeczna–praca socjalna*, w: E. Marynowicz-Hetka, J. Piekarski, D. Urbaniak-Zajęc (red.), *Pedagogika społeczna i praca socjalna. Przegląd stanowisk i komentarze*. Śląsk, Katowice 1998: 171–174.
- Pytka L. (2005). *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*. Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Warszawa 2005; <http://>

- mailgrupowy.pl/shared/resources/15091.pedagogika-resocjalizacyjna-cwiczenia/40122.pytka-resocjalizacja (dostęp: 7.04.2016).
- Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej Województwa Śląskiego Torunia, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich Warszawa (2014). *Raport z badania. Kontrakt socjalny w praktyce w województwie kujawsko-pomorskim*, Toruń; <http://docplayer.pl/7555892-Raport-z-badania-kontrakt-socjalny-w-praktyce-w-wojewodztwie-kujawsko-pomorskim.html> (dostęp: 6.04.2016).
- Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej Województwa Śląskiego, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich (2014). *Raport z badania: profilaktyka instytucjonalna w województwie śląskim*, Katowice; http://rops-katowice.pl/dopobrania/2014.09.11-profilaktyka_raport.pdf (dostęp: 6.04.2016).
- Regionalny Ośrodek Pomocy Społecznej w Krakowie (2005). *Formy pomocy osobom opuszczającym zakład karny i ich rodzinom. Zagadnienia wybrane*. Regionalny Ośrodek Pomocy Społecznej, Kraków; www.rops.krakow.pl/pobierz-plik/69.html (dostęp: 7.04.2016).
- Skałbiana B. (2011). *Diagnostyka pedagogiczna*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków, ebook.
- Staręga-Piasek J. (2010). *O profilaktyce w pomocy społecznej*, „Polityka Społeczna”, 9: 42–45; https://www.ipiss.com.pl/wp-content/uploads/downloads/2013/02/ps_9-2010_j_starega-piasek.pdf (dostęp: 8.04.2016).
- Syrek E. (1997). *Teoretyczne standardy zdrowia dzieci i młodzieży a ich środowiskowe uwarunkowania w regionie górnośląskim. Studium pedagogiczno-społeczne*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice; http://www.digitalsilesia.eu/Content/72417/teoretyczne_standardy_zdrowia.pdf (dostęp: 7.04.2016).
- Szarfenberg R. (2012). *Wstęp*, w: J. Pauli, A. Włoch, *Podręcznik instruktażowy „Standardy usług”*. Wspólnota Robocza Związków i Organizacji Socjalnych, Warszawa: 9–15; http://www.wrzos.org.pl/projekt1.18/download/PODRECZNIK_SU_wydrukowany.pdf (dostęp: 11.04.2016).
- Szczepaniak P. (2011). *Konteksty pedagogiki penitencjarnej*. „Resocjalizacja Polska”, 2: 109–133; http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Resocjalizacja_Polska_%28Polish_Journal_of_Social_Rehabilitation%29/Resocjalizacja_Polska_%28Polish_Journal_of_Social_Rehabilitation%29-r2011-t2-s109-133/Resocjalizacja_Polska_%28Polish_Journal_of_Social_Rehabilitation%29-r2011-t2-s109-133.pdf (dostęp: 11.04.2016).
- Sztompka P. (2000). *Trauma wielkiej zmiany*. Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa.
- Śliwerski B. (2015). *Nauki o wychowaniu a pedagogika*. „Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne”, 1: 14–41; file:///C:/Users/private/Downloads/nowis2015__Bogus%20aw%20%20liwerski_14_41.pdf (dostęp: 10.02.2017).
- Tarnowski J. (1982). *Problem chrześcijańskiej pedagogiki egzystencjalnej*. Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa.
- Wenta K. (2013). *Od teorii do technologii i twórczości w pedagogice pracy*. „Edukacja Ustawiczna Dorosłych”, 1(80): 43–53; http://www.edukacjaustawicznadoroslych.eu/download/2013/edu_1_2013.pdf (dostęp: 11.04.2016).
- Wiatrowski Z. (2013). *Początki, rozwój i aktualny stan pedagogiki pracy w Polsce*. Cz. II. *Teoretyczne i metodologiczne podstawy pedagogiki pracy*. „Edukacja Ustawiczna Dorosłych”,

1 (80): 13–29; http://www.edukacjaustawicznadoroslych.eu/download/2013/edu_1_2013.pdf (dostęp: 11.04.2016).

Wilk J. (2002). *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*. Wydawnictwo Poligrafia Salezjańska, Kraków.

Wójcicki T. (2013). *Model wspomaganie podnoszenia kompetencji zawodowych z wykorzystaniem rzeczywistości poszerzonej*. „Edukacja Ustawiczna Dorosłych”, 1 (80): 111–119; http://www.edukacjaustawicznadoroslych.eu/download/2013/edu_1_2013.pdf (dostęp: 11.04.2016).

Zimbardo Ph.G. (1999). *Psychologia i życie*. PWN, Warszawa.